

שמחה עמנואל

טוב אחרית דבר

שינויים שעשו שלושה חכמים בספריהם

תוכן העניינים

1	פתיחה
6	מקרא
	שער ראשון: הלכות הרי"ף
7	א. מבוא
11	ב. תיקונים באוטוגרף
16	ג. תיקונים שהשיגו את מטרתם
19	ד. תיקונים שהצליחו רק במידה חלקית
45	ה. תיקונים שהשתבשו
84	ו. תיקונים מורכבים
114	ז. סיכום
114	1. שאלות נוסח בהלכות הרי"ף
118	2. החכמים שהתעניינו בחזרות הרי"ף
119	3. תיקונים שמצא הרמב"ן באוטוגרף של הרי"ף
122	4. שינויים שתועדו בתשובות הרי"ף
125	5. חזרות שתועדו אצל חכמים אחרים
126	6. האם כל העדויות על חזרות הרי"ף מוסמכות?
128	7. המניעים לחזרותיו של הרי"ף
129	8. האם בידינו תיעוד על כל חזרותיו של הרי"ף?
136	9. עדי נוסח מובהקים של מהדורה קמא ושל מהדורה בתרא
145	ח. נספחים
145	נספח א: דפוסים ראשונים וכתבי יד של הלכות הרי"ף
152	נספח ב: ראשונים שהרבו לצטט את הלכות הרי"ף
	שער שני: שבלי הלקט
155	א. פתיחה
157	ב. קובץ הליקוטים של ר' צדקיה
166	ג. כתבי היד של ספר שבלי הלקט

173	ד. שלושת כתבי היד שיעמדו במרכז הדיון
183	ה. הוספות
191	ו. שינויים במבנה הספר
197	ז. מחיקות
210	ח. תיקונים מורכבים
214	ט. תיקונים יוצאי דופן
229	י. הוספות ייחודיות לכ"י לונדון
237	יא. תיקונים מתחלפים בין כ"י מוסקבה וכ"י לונדון
240	יב. כ"י לונדון כמייצג מהדורה קדומה יותר
241	יג. תיקונים אחדים בהלכות שמחות
251	יד. בין יהודים לגויים בספר שבלי הלקט
255	טו. דבריו של ר' צדקיה על שרפת התלמוד בפריז
274	טז. נספח: הוספות ומחיקות נוספות
298	יז. סיכום

שער שלישי: פירוש ר' הלל בן אליקים לספרא

303	א. פתיחה
306	ב. כתבי היד של פירוש ר' הלל לספרא
307	ג. חלוקת כתבי היד לענפי משנה
309	ד. דוגמאות אחדות לציטוטים מפירוש ריבמ"ץ
314	ה. רשימת הציטוטים המלאה מפירוש ריבמ"ץ
318	ו. סיכום ביניים
320	ז. הבדלים נוספים בין ענפי הנוסח של פירוש ר' הלל

קיצורים ביבליוגרפיים

מפתח מקורות שנידונו

מפתח אישים

מפתח כללי

מפתח כתבי יד

פתיחה

‘אני טעיתי באותו פירוש [...] וסתרו דברי זה את זה. ועתה עסקתי בה עם אחינו שמעיה והגהתיה’ (רש”י).¹

‘וזה הגמגום שהם מגמגמים על פרוש המשנה – הוא כולו מפני שתקנתי בו מקומות [...]’. אין אני טוען שהגעתי אל שלמותי האחרונה בתחלה, ולא שאני לא טעיתי מעולם. אדרבה, כל מה שנתבאר לי חלופו, חזרתי ממנו תמיד’ (רמב”ם).²

קשה ומורכבת היא כתיבתו של ספר. המחבר יושב מול גיליון נייר חדש (או מול צג המחשב) ומתלבט כיצד יעלה על הכתב בצורה מיטבית את הרעיונות המתרוצצים בראשו ומה יכתוב בשורה הבאה ובפסקה הבאה. דומה כי אצל מרבית המחברים הכתיבה איננה שוטפת. אתמול כתב המחבר דבר אחד והיום הוא מבין שיש לתקן את הניסוח, להוסיף ואף לגרוע. אך אם בסופו של דבר ישלים המחבר את מלאכתו, ויחשוב שהוציא מתחת ידו דבר נאה וראוי, הוא ימסור את כתב היד של יצירתו לפרסום. בעת החדשה ייגש המחבר לבית הדפוס, ישלם עבור הוצאות ההדפסה ולאחר זמן לא רב יקבל לידי מאות עותקים של הספר. ואילו בימי הביניים ימסור המחבר את ספרו למעתיקים (או שמעתיקים יפנו אליו ביוזמתם) והחיבור ייצא לאור.³

אך בזה לא תמה מלאכת הכתיבה. גם לאחר פרסום הספר והוצאתו לאור עשוי המחבר להבין שחיבורו זקוק להוספות או לתיקונים. לעיתים ימצא שהניסוח

1 תשובות רש”י, סי’ י. וראה גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ’ 210–212; י”ש פנקובר, תולדות פירוש רש”י לתנ”ך, ירושלים תשפ”ד, עמ’ 324–326; עופר, הכל הגהתי.

2 אגרות הרמב”ם, מהדורת י’ שילת, ירושלים תשנ”ה,³ עמ’ שה–שו. וראה להלן, ליד הערה 6.

3 על ‘הוצאה לאור’ של חיבורים בימי הביניים ועל האפשרויות של המחבר לתקן את חיבורו לאחר זמן ראה גלינסקי, מהדורות ספר מישרים; בית-אריה, קודיקולוגיה עברית, עמ’ 507–515, ובספרות הרשומה אצל שניהם.

לא ברור דיו ולעיתים ימצא מקור חדש שתומך בדבריו או שסותר את דבריו, ויש לשלבו בדיון. המחבר ימהר בוודאי להכניס את השינויים בטופס שבידו, אם בגיליון העמודים ואם בפתקים שיוסיף במקומות המתאימים, בתקווה שמכאן ואילך יעתיקו הסופרים אך ורק את הנוסח המתוקן.⁴ אך רבים מהמחברים ירצו אף להודיע לרוכשי המהדורה הראשונה של ספרם על השינויים שעשו. אף ייתכן כי לאחר שנים אחדות ימצאו המחברים שעליהם להכניס שינויים נוספים בחיבוריהם, ושוב יהא עליהם להפיץ ברבים את התיקונים הנוספים שעשו. סביר להניח כי השמועה על התיקונים שעשה המחבר בספרו לא תגיע לכל קוראי הספר; יש שישמעו רק על התיקונים הראשונים או רק על התיקונים האחרונים; ורק ברי המזל, או אלו שקיימו קשרים הדוקים עם המחבר, עתידים להתעדכן על כל התיקונים שהכניס המחבר בספרו לאורך שנים רבות.

חכמים רבים – למן העת העתיקה ועד לימינו אנו, בחברה היהודית ובחברות אחרות כאחת – תיקנו את חיבוריהם לאחר שכבר יצאו לאור עולם.⁵ מהם שעשו בספריהם רק תיקונים מעטים ומהם שתיקנו את דבריהם בעשרות סוגיות ואף במאות. חלקם אף הקפידו לכתוב את כל תיקוניהם, ולפחות את רובם המכריע, בטופס אחד, והדוגמה הבולטת ביותר לכך היא פירוש המשנה של הרמב"ם. תיקונים למאות ולא לפים, קטנים וגדולים, עשה הרמב"ם בחיבור זה וכתב אותם בשולי טופס אחד, כך שהלומד בטופס זה יכול לעקוב בכל משנה ובכל משפט אחר גלגולי הנוסח של הפירוש.⁶

4 אם הטעות איננה משמעותית ביותר עשוי המחבר להותירה על כנה. כך למשל כתב ר' יונה אבן ג'נאח: 'נפל בו לנו טעות [...] שהחיבור בעת ההיא כבר הוליהו הרוכבים ונתפשט במדינות, וראינו שנבקש סליחה על זה הנה ויהיה מונח כמו שהוא' (ספר השרשים, ערך טף, עמ' 182). וראה אברמסון, מהם ובהם, עמ' 5–7. למרבה האירוניה, ר' יונה אבן ג'נאח עדכן כנראה שוב ושוב את בקשת הסליחה על שאיננו מעדכן את הנוסח הראשון של הספר והתנצלותו הגיעה אלינו בנוסחים שונים; ראה חן, סוגיות בתורת הלשון, עמ' 284–287.

5 מחקרים רבים נכתבו בשנים האחרונות על תיקונים שעשו מחברים יהודים בימי הביניים בספריהם לאחר שכבר יצאו לאור ועל מידת הצלחתם להפיץ ברבים את העדכונים שעשו. לא אוכל למנות כאן את כולם, אך רבים מהם ייזכרו להלן. אציין במיוחד את הדיונים הרחבים יותר אצל תא-שמע, הספר הפתוח: גלינסקי, ר' יצחק מקורבייל, עמ' 64–85 (ושם דיון גם על המקבילות בעולם הלא יהודי). מידע מרובה בנושא זה מצוי אצל שפיגל, עמודים: כתיבה והעתקה, עמ' 85–227; הנ"ל, עמודים: הדר המחבר, עמ' 352–368.

6 טופס זה נידון רבות במחקר. ראה למשל ס"ד ששון, מחקר מקיף על כתב ידו של הרמב"ם, ירושלים תש"ן (דפוס צילום מתוך: פירוש המשנה לרבי משה בן מימון ז"ל: צילום של כ"י הונט' 117 שבספריה בודליאנה באוקספורד וכ"י 72–73 שבספריית ששון בליטשבורג, א, קופנהגן תשט"ז); ע' אנגל, 'התפתחות כתיבת ידו של הרמב"ם', פעמים 150–152 (תשע"ז), עמ' 349–371 (ושם הפניות למחקרים רבים אחרים).

*

הדיון להלן יתבסס בין השאר על הבחנה מהותית בין תיקונים שהכניס המחבר בספרו קודם שיצא לאור ובין אלו שעשה לאחר שהחיבור יצא לאור ונפוץ למרחקים. שני סוגי התיקונים מלמדים על הדינמיות בחשיבתם של חכמים והם מאפשרים לנו לעקוב אחר דרך חשיבתם. אבל רק התיקונים מהסוג השני, דהיינו אלו שעשה המחבר לאחר שהחיבור כבר יצא מרשותו, מלמדים גם על עניין נוסף, שונה לגמרי: על דרך הפצת הספרים ועל מידת השליטה שנותרה בידי המחבר, אם בכלל, על דברים שהעלה על הכתב.⁷

דוגמה לדבר היא ספר 'משנה תורה' של הרמב"ם. דפים יחידים של הספר בכתובת ידו של הרמב"ם עצמו נמצאו בגניזת קהיר. הם כתובים בכתובה חפוזת ויש בהם מחיקות והוספות רבות, ואפילו שינויים במבנה החיבור. דפים אלו מלמדים הרבה על לבטיו של הרמב"ם הן בניסוח ההלכות הן בפסיקת ההלכה, והם בבחינת תעודה מרתקת מאין כמותה. אך לדפי הטיוטה לא הייתה כל השפעה על תולדות נוסח 'משנה תורה'. דפי הטיוטה נותרו במגירתו של הרמב"ם או שנגנזו בידי הרמב"ם וכנראה לא נודעו לאיש.⁸ לאחר זמן קצר הוציא הרמב"ם מתחת ידו נוסח נקי וסופי הכולל את התיקונים הללו, והוא זה שנמסר למעתיקים והתפרסם בכל הארצות. לעומת זאת, השינויים המעטים שעשה הרמב"ם בספר 'משנה תורה' לאחר פרסומו ברבים ולאחר שהגיע כבר לארצות רחוקות מציגים פן אחר לגמרי בתולדות הספר, והם מציפים שאלות אחרות לגמרי: האם ניסה הרמב"ם להפיץ ברבים את תיקונו ומה הייתה מידת הצלחתו בזה? האם הלומדים קיבלו לידיהם את התיקונים ושיבצו אותם כראוי בטפסים שלפניהם, או שמא הטפסים נותרו כמות שהם, ומאז ועד היום אנו לומדים ומתפלפלים על אודות פסיקות מוטעות, שהרמב"ם עצמו כבר הודיע ברבים כי יש לתקן?

שני סוגים אלה של תיקונים שעשה הרמב"ם (וחכמים אחרים כמותו) נידונו כבר בהרחבה במחקר. האחד, תיקונים בטיטת החיבור, שלא נודעו לאיש עד

7 כך למשל כתב ר' יונה אבן ג'נאח כי כל הטפסים שבעירו מביאים את הגרסה המתוקנת של אחד מספריו, ואילו בערים רחוקות יותר, שלא היו תחת השפעתו, נותר הנוסח הראשון. ראה חן, סוגיות בתורת הלשון, עמ' 283–284.

8 הדפים מהטיוטה של 'משנה תורה' שנמצאו בגניזת קהיר נידונו במחקרים רבים, ואציין רק את האחרון שבהם: ש"י פרידמן, 'משנה תורה: הנוסח הראשון בכתובת ידו של הרמב"ם', בתוך: מ"ע פרידמן (עורך), הרמב"ם וגניזת קהיר, ירושלים תשפ"ד, עמ' 299–401, ושם הפניות למחקרים קודמים. ראה גם מ"ע פרידמן, 'עיונים בתרומת הגניזה לחקר הרמב"ם', שם, עמ' 1–297.

שנחשפו בדרך לא דרך לאחר שנים רבות; והשני, תיקונים שהכניס המחבר לאחר שספרו כבר נפוץ ברבים ויצא משליטתו. לצד אלו אבקש להציג להלן תיקונים מסוג שלישי, המציגים פן פחות ידוע בעולם הספר. מחברים אחדים, שקשה לאמוד את מניינם, סיימו לכתוב את ספרם ואף מסרו אותו לסופר מקצועי שיעתיקם העתקה יפה ונאה, ואולי אפילו בעותקים אחדים. אך עותקים אלו נשארו לפי שעה אך ורק ברשותו של המחבר, שעדיין לא גמר בדעתו כי החיבור ראוי להפצה. לעיתים אכן מצא המחבר כי עליו לשנות, להוסיף וגם למחוק בחיבורו לפני הוצאתו לרשות הרבים, והוא עשה זאת בטופס (או בטפסים) השמור בביתו. תיקונים שעשה המחבר בטפסים אלו דינם כתיקונים של המחבר בדפי טיטה – כולם ישובצו בטפסים שיועתקו בבוא יומם עם מסירתו של החיבור לרבים, ויבלעו בהם ללא היכר.⁹

*

חיבור זה מוקדש לחקר התיקונים שעשו שלושה מחברים בחיבוריהם: ר' יצחק אלפסי (הרי"ף) בספר ההלכות, ר' צדקיה מרומי בספרו *שְׁבָלֵי הַלֵּקֶט* ור' הלל בן אליקים בפירושו לספרא. הדיון יתמקד בשינויים שעשו שלושה חכמים אלו לאחר שהניחו מידם את הקולמוס ודומה היה בעיניהם כי סיימו את כתיבת הספר והביאוהו לנוסחו סופי, אך אז מצאו כי עליהם לעשות בו שינויים.¹⁰ החיבורים יידונו להלן לפי מידת פרסומם והשפעתם לדורות: הלכות הרי"ף תחילה, אחריו ספר שבלי הלקט ולסיום פירושו של ר' הלל לספרא. כאן אציגם בסדר אחר, לפי השלב שבו נעשו התיקונים.

השער השני מוקדש לספר 'שבלי הלקט', והוא מציג את השלב המוקדם ביותר בתהליך עדכון הספר. המחבר, ר' צדקיה מרומי, השלים את ספרו והעתיקו (או ציווה להעתיקו) בטפסים נאים ויפים, אך שמר אותם ברשותו ועדיין לא הוציאם לרשות הרבים. ואז, ברגע האחרון, מצא ר' צדקיה שעליו לעשות שינויים רבים בספרו, להוסיף וגם למחוק, וגם לשנות במידת מה את מבנה הספר. שלושה

9 מורי ישראל תא-שמע תיאר כך את דרך כתיבתו של ר' זרחיה הלוי, ששמר את 'ספר המאור' במגירתו ולא הוציאו לרשות הרבים עד שהגיע למסקנה שהוא מוכן לפרסום. ראה תא-שמע, רבי זרחיה הלוי, עמ' 63–66.

10 בדברי אני משתמש מפעם לפעם במונח 'מהדורה', אך יש להזכיר שמשמעותו של מונח זה חמקמקה. לעיתים הכוונה לכתיבה מחדש של החיבור כולו או של חלקים נכבדים ממנו, ולעיתים הכוונה לתיקונים נקודתיים שעשה המחבר בספרו. על חוסר הבהירות בשימוש במונח 'מהדורה' ראה ש' ליברמן, הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון ז"ל מעצם כ"ק ז"ל, ניו יורק תש"ח, עמ' 16, הערה 16; ש"י פרידמן, 'פירושי רש"י לתלמוד: הגהות ומהדורות', בתוך: צ"א שטיינפלד (עורך), רש"י: עיונים ביצירתו, רמת גן תשנ"ג, עמ' 147–175.

טפסים כאלו הגיעו לידינו, והם משקפים שלבים שונים במלאכת תיקון הספר קודם שיצא לשוק הספרים.

השער הראשון מוקדש להלכות הרי"ף. הרי"ף שינה את דבריו בחמישים סוגיות לערך. מחצית מהשינויים מצא הרמב"ן באוטוגרף של הלכות הרי"ף שהגיע לידינו. מרבית הנוסחים הראשונים שהיו בטיטה הראשונה לא נודעו לאיש פרט לרמב"ן, ובשל כך לא הייתה להם השפעה על תולדות ההלכה. המחקר הנוכחי יתמקד בעיקר במחצית השנייה של התיקונים – אלו שעשה הרי"ף לאחר שספרו נפוץ ברחבי העולם וכבר לא היה תחת שליטתו המלאה. כיצד ניסה הרי"ף להודיע לרבים על השינויים שעשה לאחר פרסום הספר? ובעיקר: האם הצליח הרי"ף בכך? האם חכמים שהגו בתורתו וכן סופרים שהעתיקו שוב ושוב את ספרו הכירו את הנוסח המתוקן של דבריו, או שמא המשיכו ללמוד ולפסוק על פי הנוסח הראשון? מתברר שהתשובה לשאלה זו מורכבת.

השער השלישי והאחרון מוקדש לפירושו של ר' הלל בן אליקים לספרא (תורת כהנים). לאחר שיצא הספר לאור והופץ ברבים תיקן המחבר את דבריו במקומות רבים והוציא לאור נוסח מתוקן של הפירוש. האם ידעו חכמים על קיומם של שני הנוסחים? האם השכילו להבחין בין נוסח אחד למשנהו?

*

מחקרי זה נכתב במסגרת הקתדרה לקודיקולוגיה ופלאוגרפיה על שם לודוויג יסלזון, האוניברסיטה העברית בירושלים. תודתי הלבבית נתונה לעמיתי פרופ' יהודא גלינסקי ופרופ' פנחס רוט שקראו טיוטה ראשונית של הספר ותרמו רבות לשיפורה. תודתי העמוקה מסורה גם לד"ר רפאל זר, שערך לשונית את הספר בטוב טעם ואף הוסיף לו מידעיותיו.

מקרא

{אא}	תוספת בין השיטין או בגיליון
אא	טקסט שנמחק אך ניתן לקריאה
\$\$	טקסט שנמחק ולא ניתן לקריאה (מספר הסימנים תואם בערך את מספר התווים שנמחקו)
<אא>	טקסט שנכתב על המחק
אא	אותיות שקריאתן אינה ודאית
אא	הדגשה שלי

32. דף 39א-ב, סי' כח. סימן זה מוקדש לדיון בשאלה האם מותר לומר פיוטים בתפילה. בתחילתו של הדיון בשבלי הלפט הנדפס מובאים: (א) ציטוט מתלמוד בבלי מסכת ברכות ומפירוש ר' חננאל לסוגיה זו; (ב) ביקורתו החרפה של ר' אברהם אבן עזרא על הפייטנים, מתוך פירושו לקהלת ה, א (פירוש שנכתב ברומא, כמאה שנים קודם לכן).²⁴⁶ אך ר' צדקיה העתיק רק את פסקת הפתיחה של אבן עזרא ואת משפט הסיום שלו, ודילג על מרבית דבריו; (ג) תשובה של רבנו גרשם מאור הגולה.²⁴⁷ לאחר מכן הביא ר' צדקיה מקורות נוספים, שאינם מענייני כאן.²⁴⁸ בכי"מ יש תוספת קצרה אחרי הציטוט מהבבלי ומפירוש ר' חננאל, וזו לשונו: ' וכתב ר' בנימין אחי נר"ו שאם אינו מניח מטבע הברכות אפילו לדברי הגאון'. המשפט האחרון נמחק במתיחת קווים, אך ניתן לקוראו ללא קושי.²⁴⁹ המשפט שנמחק בא בשורה האחרונה של עמוד א', והמעיין בכתב היד מניח לפי תומו שהמשכו יבוא בעמוד ב'. אך למרבה ההפתעה עמוד ב' פותח בביקורתו הנ"ל של אבן עזרא. מה אם כן פשר המשפט הקטוע? האם חזר בו ר' צדקיה באמצע המשפט וקטע את כתיבתו בסוף העמוד?

עיון מוקפד בעמוד ב' בכתב היד עשוי להבהיר את שאירע כאן: עמוד זה כתוב על המחקר, וכנראה מידי סופר אחר, שכתבתו דומה מאוד לכתיבתו של הסופר הראשי.²⁵⁰ המשכו של המשפט הקטוע מצוי היה בתחילה בראש עמוד ב', אך

246 ראה Sh. Sela and G. Freudenthal, 'Abraham Ibn Ezra's Scholarly Writings: A Chronological Listing', *Aleph* 6 (2006), p. 23. למהדורה מוערת של דברי ר' אברהם אבן עזרא ראה י' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה, עמ' 183-196.

247 תשובת רבנו גרשם מובאת גם בשריד מתוך חיבור לא מזוהה שנמצא בכריכת ספר, כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים (Ms. 6543 (Rab. 686), דף 20א (ראה I. Davidson, *Mahzor Yanai*, New York 1919, introduction, p. xlviii, n. 96). קטע מהתשובה מובא בלי הזכרת שם הכותב בספר ארחות חיים ונכתב בראשה: 'תשובה אחרת מצאתי ולא ידעתי מי השיבה' (ארחות חיים, א, הלכות תפלה, סעיף נו, עמ' רפח-רפט).

248 שבה"ל-מירסקי, עמ' 209-212. בפנקס הליקוטים שלו הביא ר' צדקיה תשובה קצרה מאוד של רב נטרונאי גאון בעניין קרוב, על חזנים שגורעים ומוסיפים בנוסח התפילה; אך הוא לא הביא את תשובת רב נטרונאי בספר שבלי הלפט. ראה כ"י אוקספורד 659 (ראה עליו לעיל, עמ' 156-166), דף 8ב-9א, סוף סי' יא. התשובה נדפסה לראשונה על ידי י' תא-שמע, "עיון תפילה" וראשית מעשה הפיוט, תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 287-288 (נדפס שוב: הנ"ל, כנסת מחקרים ד, עמ' 240-242). וראה תשובות רב נטרונאי גאון, עמ' 138, סי' לג, הערה 1; ושם בהוספות, עמ' 749.

249 למחיקה נוספת בעמוד זה, בסגנון זהה, ראה לעיל, סעיף 15.

250 כך למשל בכתיבתו של הסופר השני (דף 39ב) הרגל של האותיות ן וך' היא כמעט אנכית, ואילו בכתיבתו של הסופר הראשי הרגל מתעקלת שמאלה (ראה בצילומים להלן).

לפירות כדאיתא בפרק כל הבשר. ובברכת המזון נמי לא שייכי לא
 חובה ולא רשות. אבל תפילה דחמי היא אחרי הדעות בדם לחזור
 ולהתפלל אם יכליל נדרש דבר חפילו למאן דלית ליה דל יחזיק דמי
 ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו. וכל שכן לר' יוחנן. והא דתניא
 יכול ותפלל אדם כל היום כולו כבר מפורש על ידי דניל וזימנן תלמי
 בינמא התם מחובה דווקא ממעט ליה. ובלא חידוש נמי אם לא
 כיון ברמזונה משמע סוף פרק תפילה השחר. שדאוי לחזור ולהתפלל
 שניה. הילכך כיון דשייכי קצת בפילה חפילו רובם התפללו כבר
 הדרי ומימרפי. ורחמי בדרפת גזולים בתורה חנשי מעשה עשיש
 כן וכתליו באילן גזול רבינן יעקב מלך. ואיני נזכר דם הוגד לר'
 טעמו חמנם יש פנים לדבר כאשר כתבתי. ואעפ"י שכתבתי
 בשם הר' מאיר גרן דבענין רובא דמימרפי סברת חולכת בדברי הרב
 ר' אב"ד גרן דחפילו אי לא הוה שייכי כלל לתפילה חותם שהתפללו
 כבר מתעורר להשלים מיניין. אך שיהיה החזן מאותן שלא התפללו.
 וס' מי שהתפלל וענה קדיש חו קדושה ומצא ציבור מתפללין בבשם
 חזר לא וענה עמהם קדיש חו ברכו חו קדושה. חו אם אסור הוה
 לשמוע קריא שומע בברכות חו יח ברכות מפי חזן אחר. והלז
 גדולה מזאת. כהן ששאל את כהן וחתמו ליה כיבורא אחריתא
 חזר ומברך כל שכן בזה שמונת להשלים מיניין עשרה ואעפ"י שכבר
 התפלל שדא חו שניין כן יחיד לציבור לא לענה קדיש חו ברכו חו
 קדושה.

אמ' רב יהודה לא ישאל אדם צרכו לא בשלש ראשונות ולא
 בשלש אחרונות. לא באמצעיות. וכתב רבינן חננל זצ"ל קיס
 להו לרבנן דליחיד. אבל שחילות ששונות הציבור כגון זכריין לחיים
 שרי דהא ג' אחרונות כולן שאלה נטהו ושרו דשחילות ציבור
 הן. ועוד כתב דחזור לכל מאן דמשני חו מנסיה חו גורע
 בג' ראשונות מן המטבע שטבע חסם בברכות. וחולו החזן
 שמעתיך מטבע הברכות וחומ קרובות לחו שפיר עבדי חבל
 המחרך והמקצר באמצעות לית לן בה. וכתב ר' בענין חתו
 גרן שום חיוט מטבע הברכות חפילו לדבר החזן

והרב ר' אברהם בן עמרם ז"ל כתב בפירושו קהלת אל תבהל
 על פיך אל יוריה פיך מלך לפניו בבהלה ולבך אל ימחר כי חס
 תביטנו כי הלב כמו אובד ותנועה בעסקי העולם על כן אמר משה
 יי/ מצא עבדך את לבבו ודע כי הללוים נסב עליך ורואה אותך ושומע
 את דבריך כי הוא בשמים בגובהי גבוהים ואתה על הארץ ואין
 למטה ממך על כן יהיו דבריך מעטים שלא תסתכן כמו שהירד
 כהן גדול ביום הכיפורים מתפלל תפילה יהי קצרה ויוצא
הללוים אמר אברהם המחבר הנה נא הואלתי לדבר
 בעבור היות כבוד המקום מלא כל מקום ולא יוכל האדם להישמר
 בכל מקום הובן לו מקום שיהי קבוע לתפילתו והוא חייב לכבודו
 גם חייב הוא האדם להודות ולשבח לאלויו בכל רגע כי חסדו עמו
 בכל חלקי הרגע שיהיינו ויתענג בהרגשות רק בעבור היות האדם
 מתעסק בעסקי העולם הושע לו זמן שיתפלל בו והם עתים ידועות
 כי מי שיש לו עינים ודע עת סוד השמש ועת נאות ועת בואו על
ללחיו כן שיתפלל האדם חייב שיסמור פתחי פיו ויחשוב
 בלבבו שהוא עומד לפני מלך אשר כדו להמית ולהחיות על כן
 חסור לו שיתפלל ויכנס בתפלתו פיוטים לא ידע פירושם ולא יסמוך
 על המחבר הרחשון כי אין אשר לא יחטא או המעתיקים חטאו והטוב
 בעיניי שלא יתפלל אדם בחן כי אם התפילה הקבועה ויהיו דבריו
 מעטים ולא יענג בדיון ונפש רביט גרשם ז"ל מצאתי
 מה שהורה לכה החבר שלא להתפלל קרובות בתוך התפילה
 בחגים ובמועדים ובראש השנה וביום הכיפורים ואפילו זכרונ
 לחיים לפי שחיו מעצמן מגן שיחילה זו שחילה לפי רב כהן
 יבדן ז"ל וישמחו והשיבו לשאול אדם ירכיו בשלש
 ראשונות ושלש אחרונות ולומר זכרונ לחיים במגן כמנהג
 שלנו אתם עשוין כי הוא מנהג ישיבה שאנו שואלין במגן זכרונ
 ובאתה גבור מי כמוך ובמודים וכתוב לחיים ובשים שלום
 בספר חיים מראש השנה עד יום הכיפורים ואם הוא דרב
 יהודה דאמ' אל ישאל אדם ירכיו כול הלילה היא אם כן אנו
 ויחיה ליה ויחיה ליה ויחיה ליה ויחיה ליה ויחיה ליה

המגיה מחק אותו ביסודיות וכתב מחדש את העמוד כולו, בדילוג על הפסקה ה'מיותרת' לשיטתו. כדי להוכיח זאת אעתיק כאן את המובאה מדברי ר' אברהם אבן עזרא כצורתה בכתב היד, אף שהם כבר ידועים היטב (הדגשתי בהעתקתי את הדיבורים המתחילים):

הרב ר' אברהם בן עזרא זצ"ל כתב בפירוש קהלת: אל תבהל

על פיך, אל יוציא פיך מלין לפניו בבהלה ולבך אל ימהר כי

אם תביננו, כי הלב כמו אובד ותועה בעסקי העולם, על כן אמר משיח

י"י מצא עבדך את לבבו ודע כי האלהים נצב עליך ורואה אותך ושומע

את דבריך, כי הוא בשמים בגובהי גבוהים ואתה על הארץ ואין 5

למטה ממך. על כן יהיו דבריך מעטים שלא תסתכן, כמו שהיה

כהן גדול ביום הכיפורים מתפלל תפילה י"י קצרה ויוצא.

האלהים אמר אברהם המחבר, הנה נא הואלתי לדבר

בעבור היות כבוד המקום מלא כל מקום ולא יוכל האדם להישמר

בכל מקום, הוכן לו מקום שיהי קבוע לתפילתו והוא חייב לכבודו. 10

גם חייב הוא האדם להודות ולשבח לאלהיו בכל רגע כי חסדו עימו

בכל חלקי הרגע שיחיינו ויתענג בהרגשות. רק בעבור היות האדם

מתעסק בעסקי העולם הושם לו זמן שיתפלל בו והם עתים ידועות

כי מי שיש לו עינים ידע את צאת השמש ועת נטותו ועת בואו, על

לאלהיו כן כשיתפלל האדם חייב שישמור פתחי פיו ויחשוב 15

בלבו שהוא עומד לפני מלך אשר בידו להמית ולהחיות, על כן

אסור לו שיתפלל ויכניס בתפילותיו פיוטים לא ידע פירושם [...].

שמותיו של הקב"ה נעתקו כאן שלוש פעמים ללא כל קשר עם הטקסט, ולאחר מכן הם הוקפו בתוך מעין ריבוע או מלבן: י"י בשו' 7, 'האלהים' בשו' 8 ו'לאלהיו' בשו' 15. הסופר (או המגיה) לא יכול לגרד את המילים המוטעות ואף לא למתוח עליהן קו, משום שעל פי ההלכה אסור למחוק את השמות הקדושים.²⁵¹ כל שיכול

²⁵¹ על האיסור למחוק את שמותיו של הקב"ה, ופירוט השמות האסורים במחיקה, ראה בבלי שבעות לה ע"א-ע"ב; מנחות ל ע"ב. סופרים בימי הביניים נקטו דרכים מגוונות כדי לתקן העתקות מוטעות של השמות הקדושים; ראה N. Gordon, 'Blotting Out the Name: Scribal Methods of Erasing the Tetragrammaton in Medieval Hebrew Bible Manuscripts', *Textus* 29 (2020), pp. 8-43, 111-155. וראה ר' מנחם המאירי, קרית ספר, מאמר ב, חלק ג (מהדורת י' רוזנברג, ירושלים תשע"ב, עמ' עב): 'אם כתב את השם בטעות ובמקום שלא היה ראוי לכתבו, אסור למחוקו, אלא עושה לו כמין תיבה סביבו לסימן שאינו במקומו, וכותב אחריו מה שראוי לכתוב שם'; וכן שם (עמ' עז): 'כתב את השם בטעות ושלא במקומו הראוי לו, אינו מוחק אלא מסגירו סביב בארבע שיטין כמין בית וכותב'.

לעשות הוא להקיף אותם, כדי לסמנם כמחוקים. השמות הקדושים שהוקפו הם השרידים היחידים שנותרו מן ההעתקה הראשונה, קודם שנמחקה.

שמותיו אלו של הקב"ה באים פעם נוספת בעמוד זה, בהקשר הנכון: 'י' ו'האלהים' בשו' 4 ו'לאלהיו' בשו' 11. ממצא זה נותן לנו את המפתח להבנת הטקסט שבעמוד זה. שלוש השורות (לערך) המקוריות שבתחילת העמוד – שבהן היה המשך המשפט הקטוע שבסוף עמוד א – נמחקו ואינן, ולא נותרו מהן אלא השמות הקדושים, שהוקפו. הטקסט כולו 'הוזה' שלוש שורות כלפי מעלה. מי שמחק את הטקסט הראשון הותיר רק את השמות הקדושים.

בזה לא תמו ההפתעות שבעמוד זה. השורה האחרונה בעמוד ב' נותרה ריקה, וכדי למלא את החסר היא מולאה בקווים.²⁵² שני הדפים הסמוכים בכתב היד נתלשו, ונותרו מהם רק בדלים.²⁵³ למרות זאת, הטקסט נותר רצוף: בסוף עמוד ב' ובעמוד שאחריו (דף 39–40) מובאת תשובת רבנו גרשם (לעיל, סעיף ג), אף שבין שני העמודים נתלשו שני דפים שלמים. וזה פשר הדבר, על פי מיטב הבנת: דינו המפורט של ר' צדקיה על אמירת פיוטים בתפילה קוצץ באופן דרמטי, וקיצוץ זה חייב את הסופר – שפעל בוודאי בציווי של ר' צדקיה ובהדרכתו – לכתוב מחדש את עמוד ב' כולו וכן לתלוש את שני הדפים שאחריו. הקיצוץ נעשה בשני מקומות נפרדים, אם גם סמוכים:

(א) הסופר מחק את דבריו הקצרים של ר' בנימן, שתפסו כחמש שורות לערך (שורה וחצי בסוף דף 39 ועוד כשלוש שורות בתחילת דף 39). הסופר 'הוזה' כלפי מעלה את הטקסט שבדף 39 כדי למלא את הרווח שנוצר.

(ב) הסופר הצטווה למחוק טקסט ארוך נוסף, שהשתרע על פני למעלה משני דפים. שתי המחיקות עלולות היו לחייב אותו להעתיק מחדש דפים רבים כדי לשמור על צורתו הנאה של כתב היד, אך הוא חישוב ומצא שאם יותיר בכתביתו המחודשת שורה אחת ריקה בסוף דף 39, יצליח 'לתפור' יפה את הטקסט שבעמוד זה עם הטקסט שבדף 40.

הטקסט הארוך שהושמט תפס 118 שורות לערך,²⁵⁴ וזה בקירוב היקפו של

252 כך עשה הסופר גם בדף 19ב, שאף אותו צריך היה לחבר לטקסט שבדף 20א. ראה על כך להלן, סעיף 35.

253 כתוצאה מכך יש בקונטרס שמונה דפים בלבד (34–41). מספרו של הקונטרס (ג') רשום הן בפניה הימנית העליונה של הדף הראשון (34א) והן בפניה השמאלית התחתונה של הדף האחרון (41ב).

254 בכל עמוד בכ"מ יש 30 שורות, ובשני הדפים שנתלשו היו אפוא 120 שורות. לזה יש להוסיף את השורה האחרונה בדף 39, שנותרה ריקה בהעתקה המחודשת, ולנכות את שלוש השורות שהוזהו כלפי מעלה בתחילת דף זה.

הטקסט בדיונו של ר' אברהם אבן עזרא על הפיוטים, שלא צוטט בשבלי הלקט הנדפס. קרוב לוודאי אפוא שבנוסח הראשון של ספר שבלי הלקט – קודם לתיקונים ולתלישת הדפים בכ"י מוסקבה – צוטטו דבריו החריפים של אבן עזרא נגד אמירת הפיוטים במלואם,²⁵⁵ אך לאחר מכן חזר בו ר' צדקיה והשמיט את מרבית דברי אבן עזרא (למעט פסקת הפתיחה ומשפט הסיום), כמו גם את דבריו של אחיו ר' בנימן. אבקש להדגיש כי מהצילום המונח לפני אי אפשר להכיר כי דף 39 כתוב על המחק, ולולי הותיר המוחק את שמותיו של הקב"ה שבכתיבה הראשונה, לא היינו מבינים את פשר מעשיו. אפשר אפוא שעמודים נוספים בכ"י מוסקבה נכתבו על המחק, והגרסה הראשונה של ספר שבלי הלקט נעלמה בהם מן העין. שמא עיון בכתב היד המקורי יעלה ממצאים באשר לכתיבת היד הראשונה.

*

ממצא דומה, אם גם לא זהה, מוצאים אנו בכ"ל. המשפט האחרון בדברי הביקורת של ר' אברהם אבן עזרא (ו'הטוב בעיניי שלא יתפלל אדם בהן כי אם התפילה הקבועה ויהיו דברינו מעטים ולא ניענש בדין') כתוב על המחק; וגם שש השורות שלאחר מכן, עד לסוף העמוד, ובהן תחילת תשובתו של רבנו גרשם, כתובות על המחק. שני הדפים הסמוכים נתלשו ולא נותרו מהן אלא בדלים, אך למרות הדפים החסרים, לא חסר דבר בתשובת רבנו גרשם – בדיוק כבכ"מ.²⁵⁶ הווה אומר, גם בכ"ל נעתקו תחילה דברי הביקורת של ר' אברהם אבן עזרא במלואם, ואף בו הם קוצצו. המגיה של כ"ל – כחברו המגיה של כ"מ – נדרש 'לתפור' את חלקי הטקסט כדי שההשמטה הגדולה לא תבלוט. הוא מחק את השורות הראשונות שר' צדקיה ביקש להסיר וכתב על גביהן את משפט הסיום בביקורתו של אבן עזרא ואת תחילת תשובתו של רבנו גרשם; ואת שני הדפים הסמוכים, שבהם נעתקה מרבית ביקורתו החריפה של אבן עזרא הוא תלש לגמרי.

כ"ל מוכיח עניין שלא היה ברור דיו בכ"מ. אם בכ"מ יכולים היינו לשער שר' צדקיה הביא מלכתחילה רק חלק מדבריו של אבן עזרא (את פתיחת דבריו ואת משפט הסיום), והטקסט שנמחק הוא טקסט אחר שאיננו יודעים מה טיבו, בא כ"ל ולימד שהטקסט שנמחק הוא בוודאות דברי הביקורת של ר' אברהם אבן

²⁵⁵ הטקסט בפירושו של ר' אברהם אבן עזרא שאיננו מצוי בשבלי הלקט הנדפס מקיף 1,282 מילים (כך הוא בנוסח שבפרויקט השו"ת). אם נחלק זאת ל-118 שורות (שנמחקו ונתלשו בכ"מ) יעלה בידנו שבכל שורה היו בממוצע 10.86 מילים, ומספר זה קרוב מאוד לאורכה של שורה ממוצעת בכ"מ.

²⁵⁶ כ"ל, דף 49ב.